

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Aalborg Universitet

Et varmt, men ikke varigt venskab

Venskabet mellem Munk og Rørdam

Madsen, Jette Vibeke Damsgård

Published in:
Munkiana

Creative Commons License
Ikke-specificeret

Publication date:
2021

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Madsen, J. V. D. (2021). Et varmt, men ikke varigt venskab: Venskabet mellem Munk og Rørdam. *Munkiana*, 24. årgang(70), 36-51. <http://www.munkiana.dk/?vis=munkiana>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Et varmt,
men ikke varigt venskab
- venskabet mellem
Munk og Rørdam

Af Jette Vibeke Damsgaard Madsen

Jette Vibeke Damsgaard
Madsen

Digterpræsten Kaj Munk og digteren Valdemar Rørdam blev venner i forbindelse med, at Kaj Munk tilbød at bearbejde Rørdams læsedrama *Buddha, Lykkens Yndling* med henblik på opførelse på Det kgl. Teater. Det var i foråret 1935. På dette tidspunkt var Munk 37 år, og Rørdam var 62 år.⁷

Trods aldersforskellen udviklede de to digtere et varmt og hjerteligt venskab. Rørdam besøgte Munk og dennes familie i Vedersø flere gange, sandsynligvis fire. Her gik de på jagt sammen, og Rørdam nød godt af den gæstfri atmosfære i et hjem med børn og hunde.

Men venskabet sluttede brat, da Munk i juli 1941 gennem Rørdams digt i det nazistiske studenterblad *Akademisk Aktion* erfarede, at Rørdam var gået over til ”Preusserne”.⁸

Munk havde selv tidligere været fascineret af Hitler, men besættelsen den 9. april 1940, hvor tyskerne brød den ikke-angrebspagt, de havde sluttet med Danmark, var et slag i ansigtet på Munk, som i et brev til Rørdam erkendte, at han havde taget fejl. ”Vi har efter min mening set det næsten helt rigtige overvinde det forkerte – og det næsten helt rigtige er jo forkertere end det forkerte”, skriver Kaj Munk til Rørdam den 20. februar 1941. Det næsten helt rigtige var Hitlers Tyskland. Både Munk og Rørdam havde sat deres lid til Hitler, da russerne angreb Finland i 1939.

Rørdam bevarer, i modsætning til Munk, tilliden til Tyskland, også efter besættelsen, og han skriver til Munk den 13. december 1940: ”Hvis ikke Tyskland var, vilde de (Rusland) have ædt Finland og Nord-Sverige og Norge og være i færd med os nu”.⁹

Hvad Munk svarer på det, ved vi ikke, da vi kun har et uddrag af hans svar fra 19. december 1940.¹⁰ Rørdams linjer om Tyskland giver dog ikke anledning til noget brud mellem de to venner. Bruddet sker først den efterfølgende sommer.

Men hvad var det, der knyttede de to digtere sammen i årene 1935-1941, og hvad kendetegnede deres venskab?

Buddha, Lykkens Yndling

Rørdams læsedrama *Buddha, Lykkens Yndling* udkom i 1925.¹¹ Udgivelsen bevirkede, at Munk skrev til Rørdam. Det var ti år før, de to blev venner. I Rørdams svar til Munk den 20. august 1926 takker han for de venlige ord om ”Buddha” og beklager, at bogen kun har haft få læsere. Bogen var altså ikke blevet nogen succes, så da Munk i april 1935, i et fore-

drag i Studenternes hus, ikke bare roser bogen, men også udtrykker sin undren over, at Rørdam ikke er blevet opført på Det kgl. Teater, vækkes i Rørdam en gammel drøm om at give *Buddha*, som han oftest nøjes med at kalde bogen, nyt liv.¹² Efter modtagelsen af Munks tilbud om at forkorte dramaet, skriver han:¹³

... jeg har netop i de sidste Måneder Gang efter Gang tænkt på en Forkortning, som jeg ikke før har evnet at gennemføre [...] Men under disse overvejelser har jeg mere end én Gang sagt til mig selv! Du må have kyndig hjælp; en rigtig Dramatiker; Kaj Munk var Manden – hvis han gad! Og De gider altså, De har rigtig Lyst dertil, De tilbyder Dem selv. Herligt! Jeg slår til, med Tak. (Rørdam 11.04.1935)

I den tidlige korrespondance mellem de to fylder *Buddha* meget. Rørdam giver Munk meget frie hænder i forbindelse med forkortelsen af læsedramaet. Han får i brevet fra den 11. april 1935 beføjelser til ... *at råde frit over det foreliggende, dvs. fjerne efter eget upåvirkede Skøn, men intet tilføje, uden at jeg har godkendt det, eller taget Del deri.*

Allerede to måneder senere modtager Rørdam Munks gennemarbejdede eksemplarer. I et brev af den 18. juni 1935 fremgår det tydeligt, at han er rørt over den hjælp, Munk har ydet ham, især taget i betragtning, at de på dette tidspunkt ikke kender hinanden personligt. Han takker hjerteligt for ... det Slid, De frivilligt har påtaget Dem *for en ukendt Kammerat*, og tilføjer ... *Ingen har nogensinde gjort mig, i mit Kald, større Velgerning.*

Han opfatter Munks gerning som et udtryk for et broderligt og kærligt sinde-

lag, og Rørdam fortæller i sit svar meget åbent om sig selv og sine personlige og arbejdsmæssige problemer.

Rørdam roser også Munks kunstneriske formåen, hans kunstneriske klarsyn og den kyndighed, hvormed han ... *har hugget Sceneværket ud af Digtets Blok.* *Buddha* som læsedrama var skrevet på vers, som Munk altså omskaber til replikker. Rørdam er meget tilfreds med resultatet, som han den 18. juni 1935 er klar til at sende til renskrivning og derefter til Teatret. Selvom det har smertet ham at se det oprindelige værk beskåret så kraftigt, har det været ham en vidunderlig befrielse at se ... *af det sønderskårne Digt, Dramaet opstå og træde frem på skuepladsen i sin Handlings Kraft.*

Er Munk dramatikeren, så er Rørdam til gengæld lyrikeren, der på et senere tidspunkt hjælper Munk med at gøre en tekst sangbar.

Den 5. nov. 1936 skriver Rørdam et brev til Munk. Rørdams nyfødte barnebarn er alvorligt syg af kighoste, og Rørdam har derfor ikke kunnet afse mere end tre-fire timer til arbejdet med teksten. Det fremgår tydeligt, at han føler, han står i gæld til Munk for dennes omfattende arbejde med *Buddha*. Rørdam skriver:

Må da sende Dem det, som det er – i Håb om, at De vil finde et eller andet brugeligt, og ikke tro, at jeg har jasket med Deres til Gengæld for det store befriende Arbejde, De udførte med mit! (Rørdam 05.11.1936)

Rørdams første besøg i Vedersø

Allerede i en nytårshilsen fra 1933 havde Rørdam inviteret sig selv til jagt, en

bid brød og en snak hos ”den Vedersø Præst”, altså før de egentlig blev venner. Nytårskortet besvarede Munks ”venlige hilsner” til Rørdam, men Rørdams forsøg på at invitere sig selv bar ikke frugt. Mere held har han, da han den 18. juni 1935 skriver, at han gerne vil besøge Munk i Vedersø, som hans ven. Selv på det tidspunkt er Munk i første omgang tøvende:

Besøge mig skal De ikke; jeg vil blive dem en skuffelse. Og alligevel kunde det jo blive en viss Oplevelse for mig at have Valdemar Rørdam til at skyde en af mine Urkokke eller 7 af mine Agerhøns. (Munk 22.06.1935)

Trods Munks tøven bliver besøget til noget allerede samme efterår. I et brev fra den 10. oktober 1935 melder Rørdam sin ankomst i Vedersø den 9.–14. november, og i et senere brev fra den 25. november 1935 takker Rørdam for besøget, hvor han følte sig så ”lyslevende”. Nok undrede Rørdam sig over, at han ikke fik Munks arbejdsværelse at se, men han lærte alligevel Munk at kende gennem samværet, samtalerne og de tavse jagtture, ... *og dog så jeg meget både med Syn og Sind, også af Dem. Uden mange Ord var vi med Hjertet på Jagt sammen.*

Gennem Munk bragtes Rørdam i kontakt med sig selv. Han mærkede, som han skriver, i samværet med Munk endnu engang, hvad det inderste i ham var. Han beskriver de lykkelige dage i Vedersø med ordene:

Jeg løftede min Byrde af Sandskove til Himmels med Klitterne, og sank med min Ungdoms Hav svulmende Ung i Fædrenes Evighed. Så endte jeg da, hvor jeg begyndte, som en smule

Blæst og et Pjask Bølger ... Men hvad det inderste i mig var, mærkede jeg altså atter engang i Samværet med Dem ... (Rørdam 25.11.1935)

I Rørdams mange breve til Munk, lægger han aldrig skjul på, at det er besværligt at være Valdemar Rørdam. Rørdam signerer brevet af den 25. november 1935: ”Deres bortblæste og bortskyllede Ven”. Siden han kom hjem fra Vedersø, har han nemlig følt sig ... *indvendigt død og begravet*. I samme brev benævner han sig selv som ... *en sløv Pen og en Dødningsjæl*. Besøget var oplivende, men siden hjemkomsten har især sygdom nedbøjet hans sind.

Allerede efter dette første besøg, nævner Rørdam både hustruen Lise Munk og børnene Yrsa, Helge og den mindste, Arne, i sit brev. Alle har medvirket til den livgivende oplevelse, besøget var, også gravhunden Gravmand.

Tvivilsomme nætter og glade dage

Den 9. januar 1936 er Rørdam senge-liggende på grund af forkølelse, og hans hustru Margrethe Rørdam må på hans vegne skrive til Munk angående et ræveskind, som Rørdam netop har modtaget fra Munk. Rørdam husker ikke i sin ”omtågelseshed” hvor ræven blev skudt, og hvad han skal betale for skindet.

Tilsyneladende går der et års tid mellem Rørdams første og andet besøg i Vedersø. Den 15. oktober 1936 fremgår det af Rørdams brev til Munk, at han har måttet takke nej til en jagtinvitation. Det er lyrikeren, der skriver:

Jeg måtte lade Hønen gå – ikke Deres

alene. Har ikke haft anden Part end Savnets og Mindernes i alle disse vidunderlige Jagtdage. Og et hul i Trommehinderne nu og da – som tryllede Hede, Klit og Sivsøer frem. (Rørdam 15.10.1936)

Hullerne i trommehinderne fremkaldtes af Munks Jagtbreve i *Nationaltidende*. Disse breve har tryllet det vestjyske landskab frem i Rørdams sind, men selv har han ikke deltaget i jagten.

Dog allerede dagen efter har Rørdam tilsyneladende modtaget endnu en invitation, og han skriver den 16. oktober 1936, at han vil gøre alt, hvad han kan, for at møde Munk den 31. oktober. Han kan godt nok ikke gå, men han kan da, som han siger ... *sidde på en Lyngtue og se Dem (Kaj Munk) skyde 3die høne til h. ud af Flokken*.¹⁴

At besøget blev til noget, ser vi af brevet den 5. nov. 1936.

Herlige Dage, Morgener og Aftener, og dybt tvivlsomme Nætter gav De mig; De og Fru Lise. Hurra for Dem begge to! For dem alle fem! Hils hele Paradis fra din taknemlige gamle Synder Valdemar Rørdam. (Rørdam 05.11.1936)

Som ved første besøg har Rørdam tydeligvis haft glæde af samværet med hele familien Munk. ”Hils hele Paradis”, skriver han! Rørdam har befundet sig ovenud godt med herlige dage og aftener, men nætterne?

Allerede efter det første besøg omtaler Rørdam, i brevet fra den 25. november 1935, at han og Munk har jagten tilfælles,

men der er også punkter, hvor de er forskellige ... *indendørs min Modsætning, min Broder under åben Himmel*. Og her efter andet besøg, mindes han nætter med tvivl i sindet. Man kan kun gisne om, hvad det er Rørdam hentyder til.

Det er dog sandsynligt, at de har diskuteret deres forskellige syn på religion og kristendom. Et par måneder før, den 10. oktober 1935, nævner Rørdam, at han har været i teatret, hvor han har set Munks skuespil *Kærlighed*.¹⁵ Stykkets forkyndelse er, ifølge Rørdam, ... *Lærens ligestyldighed i Jævnføring med Livets Varmefylde og Bærekraft*. Han har igennem stykket oplevet et kald, som også møder ham igennem Vilh. Grønbechs bog *Bag om Jesus*.¹⁶ I den forbindelse skriver Rørdam:

... han og De får mig næsten til at tro mig Hedning og lidet troende gro i Uråde kristen alligevel – skønt jeg aldrig vilde bruge det Ord. (Rørdam 10.10.1935)

Hvor kunne man ønske, at Rørdam her havde sat et par kommaer, for det gør en verden til forskel, om man betragter ”Hedning og lidet troende” som indskud, hvor det altså skal forstås som Rørdams syn på sig selv, eller man ingen kommaer har, og intet indskud, og det så forstås som om, det er de to andres kald, der får ham til at tænke på sig selv som ”Hedning og lidet troende”.

Jeg vælger den første læsning, som bedst hænger sammen med de efterfølgende ord om at gro i uråde. Rørdam, som ellers anser sig selv for at være hedning og lidet troende, er i så fald, gennem skuespillet *Kærlighed* og Vilh. Grønbechs

Digteren Valdemar Rørdam.

bog, kommet i uråde, altså i vildrede, og tanken, om hvorvidt han måske alligevel er kristen, er groet frem. Er det sådanne tanker, som også har rumsteret de tvivlsomme nætter i præstegården i Vedersø? At Rørdam signerer brevet ... *din taknemlige gamle Synder*; kan understøtte denne læsning.

Buddhas endeligt

Rørdam betragtede nok sig selv som hedning og lidet troende, men arbejdet med *Buddha*, *Lykkens Yndling* viser hans optagethed af noget religiøst. I sit første brev til Munk i april 1935, skriver han således:

Buddha opført! Ja, da jeg granskede ham og hans Disciple og arbejdede på hans Drama, var det virkelig ikke mindst som et Middel til at udtrække Begær efter Begær af mine egne Kæber; og Forsøget slog ikke Fejl! (Rørdam 11.04.1935)

Desværre for Rørdam og Munk blev *Buddha* aldrig opført. Rørdam modtog ellers den 7. august 1935 et brev fra Andreas Møller, hvori han meddelte, at Det

kgl. Teater ville antage Stykket. Møller var i 1935 teaterchef på Det kgl. Teater, så stor var Rørdams glæde.¹⁷

I kølvandet af dette arbejder Rørdam, efter Teatrets forslag, med yderligere forkortelser. I et brev den 25. november 1935, tror Rørdam stadig på projektet og ser frem til, at Munk skal se det Buddhaspil, som han har gravet ud af Rørdams "Textbjerg".

Men noget kom i vejen, for to måneder senere, den 30. januar 1936, skriver Rørdam til Munk, at han ikke venter at se *Buddha* opført. Og den 20. august 1936 skriver han, at han intet har hørt fra Teaterchefen. Dog har han fået et indirekte svar, nemlig "Programmets tavshed om "Buddha"", hvilket jo også er tydeligt nok. *Buddha* er ikke på Det kgl. Teaters program i vintersæsonen 1936.

Vi skal hen til maj 1940, før vi får opklaret *Buddha's* skæbne. Rørdam beder Munk om et lån på 500 kr. Han er, som så ofte før, i pengeproblemer.¹⁸ I den forbindelse skriver han, at *Buddha* har været sendt i radioen, hvilket har været en stor skuffelse:

Buddha i Radio blev jo ikke blot en Mishandling, som jeg aldrig og Stykket sent forvinder, men også Skuffelse pengeligt, idet Neidendam og Rostrup og Dramatikerne kun levnede c. 700 Kr. til mig (Rørdam 01.05.1940)

Rørdam havde ellers allerede i sit andet brev til Munk, den 18. juni 1935, drømt om den fortjeneste, som *Buddha* kunne indbringe. Han gjorde sig også tanker om, hvordan han kunne kreditere Munk for dennes store arbejde. Han skriver til Munk den 18. juni 1935, at hvis stykket

opføres, skal der stå: ”Af V. R. ved Kaj Munk”. Og fortjenesten skal de to dele lige over, dog, hvis Munk ... *som den mest velhavende, gavmildt vil nøjes med 1/3, tager jeg med Tak derimod som den afgjort fattige*.¹⁹ Munk svarer på dette brev den 22. juni 1935:

... men, hør nu her, kære Valdemar Rørdam, jeg er hverken fattig eller rig, og jeg ved ikke, hvad De er, men eet ved jeg, at Penge ikke kan nævnes for mig i sammenhæng med Deres Værk. Hverken i Titel eller i Procenter eller i noget som helst andet kan mit Navn komme i betragtning ved ”Buddha, Lykkens Yndling”. Det lyder helt latterligt i mine Øren, at de vilde give mig 1/3 af mulige Indtægter for de Parenteser min Fyldepen næsten af sig selv har sat ... (Munk 22.06.1935)

Den store fortjeneste blev der altså ikke noget af, teateropførelse ej heller, og radioforeførelsen blev en fiasko. *Buddha* nævnes kun to gange siden, nemlig i et brev, som Rørdam skriver til Munk fra Bispebjerg Hospital den 13. december 1940. Han har forud for en operation ordnet sine papirer og mangler i den forbindelse det af Munk forkortede eksemplar af *Buddha*. Mon det ligger hos Munk?

Sidste gang Rørdam nævner *Buddha*, er, da han 8. januar 1944, umiddelbart efter nazisternes likvidering af Munk, skriver et brev til Lise Munk: ”Aldrig har jeg glemmt den uselviske Glæde og Hjælp-somhed, hvormed Deres Mand modtog min ”Buddha””.

Rørdam tilbagekaldte dog dette brev, som Lise Munk således aldrig modtog. På ku-verten står, at det er tilbagekaldt, fordi det er egnet til ”Mistydnung og Misbrug”.

Det var nok ikke *Buddha*, der var årsagen til tilbagekaldelsen; snarere den, at Rørdam i brevet udtrykker sin uenighed med Munks politiske Virksomhed, og at han nævner, at Munk ... *blev den første, der helt uretfærdigt uforstående stemplede mig som Landsforræder*.

Inden det kom så vidt, havde de to dog haft glæde af hinanden i omkring seks år, både som venner, jagtkammerater og digterkollegaer.

Digterskavanker

At Rørdam kæmper med inspirationen og sit eget sind, er tydeligt, men at den tilsyneladende altid virksomme Munk også kæmper ses også i deres korrespondance.

Den 5. april 1937 dør Valdemar Rørdams hustru Margrethe Rørdam. Af Rørdams brev den 14. maj 1937 ser vi, at Munk ikke har vist sin deltagelse i den forbindelse, og Rørdam antager, at det må skyldes, at han ikke har vidst om det. Rørdam skriver nemlig i sit brev, at hvis Munk havde vidst det, så havde han nok sendt Rørdam et ”Håndtryk”.

Munk er hurtig til at svare, og i brevet den 20. maj 1937 forklarer han, hvorfor Rørdam ikke har hørt fra ham. Brevet er ikke entydigt, men angiver to mulige grunde.

Munk har enten været så fyldt af digterisk inspiration, at han ikke har kunnet koncentrere sig om andet og derfor ikke har læst aviser, eller han har været så inspirationsforladt, at han, som han selv siger, har været blottet for Evne til at give sig af med noget som helst. Altså ikke engang det at vise sin ven deltagelse

i forbindelse med hustruens dødsfald? Brevet kan tolkes i begge retninger.

Jeg kender til 2 – saa godt som kun 2 – Slags Perioder i mit Liv, den under Inspirationen og den uden.

I den første arbejder jeg paa det, den nu i det Øjeblik gælder, og har hverken Tid eller Sans eller Evne for noget som helst andet, end ikke Avislæsning; i den anden er jeg blottet for Evne til at give mig af med noget som helst. Her har de Forklaringen paa, at mit Haandtryk er udeblevet ... (Munk 20.05.1937)

Det er svært at spore den manglende inspiration, hvis man ser på antallet af trykte artikler bare i 1937.

Munk får trykt mindst 48 tekster i aviser og blade i 1937.²⁰ Han er mest produktiv i november og december, hvor han har henholdsvis ni og ti artikler med. I hver af månederne april og juli udkommer der til gengæld kun én artikel, og i januar er der tilsyneladende ingen artikler af Munk i dagbladene.

Så der er måske alligevel noget, der tyder på, at Munk i visse perioder er fuld af inspiration og i andre mangler den totalt. I april, altså tiden omkring Rørdams hustrus død og begravelse, har Munk kun ét indlæg i aviserne, så ud over at han ikke har vist sin deltagelse, så har han heller ikke været en særlig produktiv avis-skribent.

Vi ved, at Munk i 1937 også skrev to skuespil, nemlig *Selvtægt*, som blev skrevet i begyndelsen af året, måske i januar,²¹ og *Diktatorinden*. Desuden skrev Munk i 1937 filmmanuskriptet til *Filmen om Christiern den Anden*. I hvilke måneder, han skrev de sidste, ved vi ikke.

Året før, i 1936, var der mindst 78 indlæg i aviser og blade. Her var marts og december de mest produktive måneder med henholdsvis elleve og tretten indlæg. Der var ingen måneder uden at aviserne bragte et af Kaj Munks indlæg, men i juni bragtes kun ét.

I 1936 skrev Munk samtidig skuespillene *Et Oxford-Snapshot*, *10 Oxford-Snapshots*, *Kunsten i København* og *Sejren*. Det sidste var færdigt allerede i slutningen af januar.²²

Munk var tilsyneladende en mere produktiv avisskribent i 1936 end i 1937, men havde altså også der perioder, hvor han var mindre aktiv.

I 1938 var november og december de måneder, hvor Munk havde flest indlæg med i aviser og blade, nemlig henholdsvis ni og ti, mens han i februar og juni kun havde ét indlæg i hver af månederne. Alt i alt var der mindst 59 indlæg dette år.

Munks svingende inspiration afspejles altså, efter alt at dømme, i antallet af indlæg i aviser og blade.

I svaret på Rørdams brev om hustruens død er det bemærkelsesværdigt, at Munk fortæller om sin egen sorg over, at han har måttet aflive sin kære gravhund Gravmand. Det var søndagen før pinse, skriver Munk, hvilket vil sige den 9. maj, elleve dage før svaret til Rørdam. Det går ham tydeligt på ... *Det har kostet mig Litervis af Taarer baade før og efter*.

Vi har desværre kun et uddrag af brevet, men det kan virke lidt malplaceret at sammenligne sin hunds død med vennens hustrus død.

Rørdam flytter efter hustruens død fra Snekkersten nord for København til

Troense på Tåsinge.²³ Den 8. september 1937 skriver han en kort hilsen til Munk, hvori han igen inviterer sig selv til Veder-sø:

Efter næsten et Års uafvendt skiftende Bølgeslag af Død og Liv, Regnskyl og Solskin, vilde det gøre mig godt at følges med Dem nogle Dage på Hønejagt. Er De rask nok til at gå ud? Gider De se mig igen? I så Fald, må jeg komme den 17de dennes Aften? (Rørdam 08.09.1937)

To dage efter byder Munk ham hjerteligt velkommen. Dog lider Munk ind imellem af en hovedpine, som gør, at han kan blive nødt til at lukke sig inde for sig selv. ”Hovedskørheden”, som Munk kalder den, skal dog ikke forhindre Rørdam i at komme på besøg, for Rørdam finder sig ... *jo net i, at jeg [Munk], naar Hovedskørheden tager Overkommandoen hos mig, lukker mig inde i Lazarettet og overlader Gæsten til at passe sig selv* (Munk 10.09.1937)²⁴

Det tyder på, at dette har været tilfældet i forbindelse med et af de tidligere besøg. Måske har Rørdam så underholdt sig med resten af familien, som han tydeligvis er glad for, særligt Yrsa, Lise og Kaj Munks ældste barn, som han nævner i senere breve og også sender gaver til, både en bog og senere et udstoppet egern fra Lolland.²⁵

Men Rørdam har også sine skavanker, nemlig problemer med benene og med hjertet. Da han takker ja til invitationen om at komme den 17. september 1937, skriver han i en efterfølgende note:

Gid Deres Hovedpine må skåne Dem d. 18⁰⁰ ff.; og hvis jeg overfaldes af

Ben- og Hjertesvagheder stoler jeg på, at De lader mig sidde, medens De selv går rørrig over Land og Sø! (Rørdam 14.09.1937)

I Rørdams nytårshilsen den 31. december 1937 takker han for besøget. Siden har han haft travlt, og han har lidt af bronkitis. Men han mindes særligt søen med bekkasiner udenfor præstegården og fasanerne, som Munk skød, selvom det var fredningstid. Urkøkkene på Torsted hede mindes Rørdam også og aftenerne hjemme hos Munk. De to venner kan altså rumme hinanden med de skavanker, som de hver især har.

Vulkanen i Vedersø

Den 4. februar 1938 kan Rørdam dog ikke huske, om han har fået sagt tak for ... *de fire vidunderligt velgørende Dage* ... hos Munk i Vedersø i september 1937. Han skriver, at han har lynende travlt, så travlt, at han stumt har måttet lade Kaj Munks 40-årsdag gå sig forbi. Han har altså ikke fået sendt nogen hilsen til vennens fødselsdag.

Tonen i dette brev er måske knap så hjertelig, som i mange af de tidligere breve. Sporer man en snert af misundelse?

38 af Rørdams 45 breve og beskeder til Munk indledes med ordene: ”Kære Kaj Munk”. Tre korte beskeder har ingen indledning, og fire breve indledes anderledes. De to af disse er skrevet, inden de to bliver venner. Brevet fra den 20. august 1926 har en formel indledning: ”Hr. Sognepræst Kaj Munk”. Indledningen i brevet fra 1933 indeholder en helt anderledes anerkendelse af Munk som digter: ”Kære Mester i den Kunst, jeg kun blev

Fisker i, Dramaet.” Den 9. august 1935 indleder Rørdam sit brev med ordene: ”Kære Trolldmand fra Vedersø”.

Denne hilsen må referere til, at Munk har tryllet med *Buddha*, så teaterchefen på Det kgl. Teater nu vil antage stykket. Det fjerde brev, som skiller sig ud, er dette fra den 4. februar 1938. Brevet indledes nemlig med ordene: ”Kære Vulkan i Vedersø!”

Howdan mon Munk har opfattet denne hilsen? En vulkan er fascinerende, på afstand måske et smukt syn, men i udbrud er den først og fremmest ildsprudlende, lavastrømmende, voldsom, kraftfuld og farlig for sine omgivelser. Hentydes der til, at Munk spyer sine artikler, dramaer, digte og breve ud ukontrolleret og voldsomt, som en vulkan slynger aske, lava, ild og sten ud i luften? Kan Munk have modtaget denne hilsen som et kompliment? Det er i hvert fald svært ikke at læse nogle undertoner, som, da det kommer til et brud mellem de to i juli 1941, understøtter Rørdams syn på Munk som værende ... *landsfarlig og folkeligt vildledende*.²⁶

Når man tager i betragtning, at Rørdam ikke husker, om han har sagt tak for sit sidste besøg, skriver han, sammenlignet med takken i forbindelse med de to første besøg, ikke meget, siger ikke egentlig tak, skriver dog, at det var nogle vidunderlige dage.

Men nu har Rørdam for travlt med opgaver, som ikke er hans egne, hvilket vil sige oversættelsesarbejde.

... jeg Times dagligt Raslen med Pen og Bog, uden Tid eller Kraft til overs for eget Værk endsige Brevveksling. Selv Juledagene bundet, kun 2 Fridage ved Nyår! (Rørdam 04.02.1938)

Det er altså grunden til, at han ikke har ladet høre fra sig før, heller ikke i forbindelse med Munks 40-års fødselsdag.

Og samtidig med, at Rørdam altså slider med at oversætte andres værker, oplever Munk den ene succes efter den anden. Rørdam har netop overværet Munks drama *En Idealist*, som han takker for.

Skuespillet *I Brændingen* om Georg Brandes var blevet opført i februar året før på Betty Nansen Teatret.²⁷ Munks *Sejren*, inspireret af Mussolinis krig mod Abessinien var opført både i Oslo og på Folketeatret.²⁸ Allerede i 1932 var *Ordet* blevet spillet på Betty Nansen Teatret.²⁹

Det er som om, alle døre åbner sig for Munk, mens dørene lukker sig for Rørdam. *Buddha* blev ikke opført, og Rørdam slider med det evindelige oversættelsesarbejde. Det er forståeligt, hvis den ældre Rørdam er en anelse misundelig på sin yngre ven. Han har ikke fulgt en opfordring fra Torben Krage til at skrive en artikel om ”Kaj Munk og Teatret”, fordi han umuligt kunne afse den uge, en sådan opgave ville tage.³⁰

Når man tænker på, hvordan han tidligere har følt, han stod i en nærmest ubetalelig gæld til Munk, er dette lidt påfaldende.

Men Munk klarer sig jo også fint uden Rørdams hjælp og også uden dennes selskab. Rørdam antyder i brevet den 4. februar 1938, at han gerne har villet rejse med Munk vestover, men at Munk havde andet for. Desuden har Rørdam jo ikke ... *stort at meddele... Mine digteriske Oplevelser i disse År er betydeligt færre og svagere end de personlige.*

Munk har altså ikke haft tid til at tage Rørdam med vestover, og Rørdam lader det falde tilbage på sig selv, for det er måske meget forståeligt, at Vulkanen fra Vedersø ikke prioriterer samværet med Rørdam, som jo ikke vil kunne bidrage med den store inspiration.

Brevet til "Vulkanen i Vedersø" har først og fremmest til hensigt at takke Munk for opførelsen af *En Idealist*, men også at lykønske ham med den digteriske virksomhed:

Min Lykønskning til den ildsprudlende digteriske Virksomhed, De lever i, - o, vældige Vulkan, Gudernes Alter! (Rørdam 04.02.1938)

Her kan man igen få den tanke, at der er en ironisk undertone, når han tilhylder Munk næsten som en guddom: "o, vældige Vulkan, Gudernes Alter". Mener Rørdam, at berømmelsen er steget Munk til hovedet?

I en kort meddelelse den 28. november 1938 skriver Rørdam til Munk, som er blevet valgt til Studenterforeningens æreskunstner: "Modtager med Tak Apollo Kl. 8."

Metaforen "Apollo" henviser til den græske gud Apollon, og i lighed med denne blev Studenterforeningens æreskunstner kronet med en laurbærkrans. Er det spøg, ironi eller blot anerkendelse?

Det kan her være på sin plads at nævne den afsluttende hilsen fra Rørdams brev nytår 1933, selvom det blev skrevet nogle år før, de to blev venner. "Godt Nytår, uden større Succes end de har Rygrad til!" er den afsluttende hilsen i nytårshilsnen.

Munk skriver i *Foraaret saa sagte kommer*, at der var en særlig melodi, der havde fulgt ham, siden hans spæde år, nemlig melodien: "Ret dig!"³¹

Munk mente, at hans problemer med fysisk at holde ryggen rank, lå i generne. Desuden var det Guds måde at sige til ham, at han des mere måtte holde ryggen rank på en anden måde, formentlig med henblik på karakterfasthed.

Da Moderen tog ham til læge i København, fik han at vide, at ryggen ikke fejlede noget, men at den ikke havde godt af, at han altid gik og kiggede på gaden. Han skulle kigge noget mere opad. Ikke desto mindre fortsatte barndoms melodien, efter Munks eget udsagn, indtil han blev så gammel, at folk ikke længere turde slå den an.

Men er det ikke lige netop den melodi, Rørdam slår an her i sin hilsen? Selvom han ikke har kendt til Munks opvækst, så var dennes problem med fysisk at ranke sig vel synlig for enhver? Er Rørdam spydig og måske jaloux på sin yngre digterkollega, eller forsøger han bare at være humoristisk? Endelig så kan Rørdams hilsen jo også ene og alene hentyde til Munks karakterfasthed, men selv i det tilfælde har den en undertone af spydighed over sig.

Fjerde besøg i Vedersø

Hvorom alting er, så fortsætter venskabet, og Rørdam vender i sine breve tilbage til "Kære Kaj Munk.", når han skriver til vennen, og det gør han den 26. april 1938, hvor han netop har læst *Han sidder ved Smeltediglen*, Munks stykke om jødeforfølgelse. Rørdam roser dette stykke, som han mener overgår

både *Ordet* og *En Idealist* i ”gennemført klarhed”. Stykket er ”helt Prædiken og helt Digterværk”, skriver Rørdam.

I oktober samme år er Rørdam på rejse i Sønderjylland og er i den forbindelse inviteret til at besøge familien Munk for fjerde gang. Han skriver den 8. oktober 1938 fra Kollund i Sønderjylland: *Jeg glæder mig til at blive gennemvådet og forblæst hos Dem.*

Han regner med at opholde sig i Vedersø fra den 15. til den 17. oktober. Om Rørdam når at besøge Munk, er ikke helt sikkert. Der er dog et par antydninger i brevet den 15. december 1938 af, at han har besøgt Munk. Rørdam hilser nemlig med ordene: ”Tak for sidst!”. Derudover skriver Rørdam, at ænderne i Ørstedsparken minder ham om Munk og Vedersø.

Så fire besøg i Vedersø er det nok blevet til på de godt tre og et halvt år. Det blev sandsynligvis sidste gang Rørdam besøgte Munk, i hvert fald nævner brevene ikke flere besøg. Men et telegram fra Rørdam den 28. november 1938 og et brev fra Rørdams anden hustru Margot Rørdam til Munk den 1. december 1938, peger på, at de to par har mødtes i København i forbindelse med kåringen af Kaj Munk som Studenterforeningens Æreskunstner!³² Margot Rørdam skriver, at hun har nydt aftenen med de andre, altså fejringen i Studenterforeningen, men særligt frokosten med ”kun os fire”.

Munk inspirerer Rørdam

Som tidligere nævnt fremgår det tydeligt af korrespondancen, at Rørdam i perioder har haft det svært, både økonomisk, helbredsmæssigt og karrieremæssigt. Han skriver i sin nytårshilsen den

31. december 1938 at han stadig hænger i med oversættelsesarbejdet, men glæder sig over ... *hvad andre har Tid og Råd at frembringe. Selv over Deres. Hamlet omsat modtog jeg i Dag, har ikke læst den, men takker foreløbigt.*

Rørdam må endnu engang sidde på side-linjen, mens Munk farer frem med sine udgivelser, nu altså gendigtningen af Shakespeares *Hamlet*. Han må nøjes med at glæde sig over det, som andre frembringer, fordi de netop har den tid og de penge, som Rørdam ikke har. ”Selv over Deres”, skriver han her til Munk. Dette lille ”selv” giver udsagnet en mislyd.

Som om Munks arbejde rangerer længere nede på Rørdams liste over digteriske frembringelser, som han glæder sig over. Men når han i nogle af de sidste brevlinjer skriver, at ... *Ingen Mand har i dette År givet mig halvt så meget som De – også af mit eget*, så må man atter tro, at Rørdam under Munk al den succes, han får.

Ordene om, at det, Munk har givet, også vedrører Rørdams eget, peger på, at Munk har været en inspirationskilde for Rørdam. Det støder man også på igen og igen i korrespondancen mellem de to.

Den 13. april 1936 skriver Rørdam til Munk:

Gid jeg havde kendt Dem og kunnet følge Deres arbejde, mens jeg var levende! Men selv hernede kan det altså give mig Illusioner af Liv nu og da. (Rørdam 13.04.1936)

En uges tid før håbede han på, igen at mødes med Munk:

Jeg slæber både Tanke og Fod tungt efter mig, også Glæde og Sorg trænger kun sløvt ind. [...] Vil De en-

gang, ligesom sidst, vække mig af min Tryllesøvn, en Time eller to, gør De dermed en god Gerning. (Rørdam 07.04.1936)

Rørdam kæmper med tungsind, føler sig i perioder næsten mere død end levende, men Munk er den, der kan vække ham til live.

I sit brev fra den efterfølgende sommer den 29. juli 1937, skriver Rørdam om sit hjem i Troense, som han på det tidspunkt netop er flyttet ind i. Omgivelserne er perfekte, naturen er skøn, alle hans møbler har fundet deres sted, men alligevel har Rørdam ikke fundet sig til rette og beder Munk om at komme og kalde ham til live:

... mine Møbler, jeg veed al Bohave for Dem gælder mindre end for mig, har første Gang i deres Liv fundet hvert sin rette Plads. Men ikke jeg selv, som midt i alle Herlighederne er hjemløs, næsten hjælpeløs, eller afsindig. Kom da, hvis De kan, og prøv at kalde mit Sind tillive igen! (Rørdam 29.07.1937)

I september 1939 ligger Rørdam i flytte-rod. Efter et par år i Troense på Tåsinge, søger han tilflugt hos kunstnerfamilien Agnete og Sigurd Swane i Grevinge på Sjælland.

Han blev i september 1938 gift 2. gang med den 17 år yngre Margaretha (Margot) Rothnau, men allerede nu, et år efter, har han besluttet endeligt at skille sig fra hende igen.³³ Han begrundet det med, at hun har valgt sit fædreland, Tyskland, frem for ham.

Fra oktober 1939 skriver Rørdam sine breve til Munk fra Swanes hjem, Malergården i Grevinge, hvor han stadig bor,

da han skriver sit brev til Lise Munk efter mordet på Kaj Munk i 1944. Her befinder han sig tilsyneladende godt. Og familien Swane giver Rørdam den kunstneriske inspiration, som Munk også indimellem har givet ham.

Umiddelbart inden flytningen skriver Rørdam til Munk. Han har været uarbejdsdygtig og deprimeret, men kan nu endelig genoptage sit oversættelsesarbejde. I det lange brev til Munk fortæller Rørdam nu grundigt vennen om både skilsmisse og flytning, og om sin depression, men han pointerer også, at det har været en stor lykke for ham, i hans alder, at blive ven med Munk.

... på eet Punkt bliver jeg den jeg var: en Trofast Ungdoms Ven – også Deres. En stor Lykke, ikke nok men dog en stor Lykke, endnu i min alder at kunne vinde og give Venskab! Deres Valdemar Rørdam. (Rørdam 12.09.1939)

Besættelsen

Besættelsen den 9. april 1940 er en begivenhed, som i høj grad påvirker Munk. Han skriver til vennen den 9. juni 1940:

Men nu kan vi ikke digte mere – og ikke tænke mere og ikke leve under andet end et/ Gud være os Syndere naadig! (Munk 09.06.1940)

Hvad ligger der i dette? Er det med tanken på sin egen forudgående betagelse af Hitler, at han anråber Gud om at være ham nådig? Hvem er ”vi”? Er det Rørdam og han selv? Eller taler han på hele Danmarks vegne? Er det den danske parlamentarisme, han beder om nåde for, eller er det Danmarks passivitet i den første

besættelsestid, som giver grund til denne anråbelse om Guds nåde?

I et brev fra november samme år, skriver Munk om dyrene i Vedersø på en måde, der giver associationer til besættelsen:

Her myldrer med Ræve i Aar. De spadserer ved højlys Dag nede i Engen ... Ja, i Aar er her Ræve og om 10 Aar er her Ulve. Saa bliver det lysteligt at være Jæger.

Nu trækker Gæssene over den brune Sø i skrigende kiler. Vest-Stormen rusker i Havens Træer, Minerne droner mod Klitterne, hvor Tyskerne staar. [...]

Og Holger Danske sover endnu. Men drømmer uroligt. Saa vaagner han snart. (Munk 26.11.1940)

At landskabet er et udtryk for en sjæls-tilstand, er velkendt blandt digtere og deres læsere. Rævene, der myldrer frem og spadserer ugenert rundt ved højlys dag, er måske en parallel til tyske soldater. I hvert fald bruges ordet ”spadserer” sjældent om ræves måde at bevæge sig på. At gæssene flyver skrigende, ikke skræppende, eller knevrende, kan betegne den angst, som mennesker føler under krigen, angsten, som for nogle udmunder i flugt. Vest-Stormen rusker i Havens træer, og sandsynligvis også i Munks sind.

Men Holger Danske drømmer uroligt, og Munk forudsiger, at sagnfiguren Holger Danske, som kommer Danmark til hjælp, når landet er i yderste nød, snart vågner. I 1943-1945 kalder en af modstandsbevægelsens største sabbotagegrupper sig for Holger Danske.³⁴ Om det er denne ulmende modstandsbevægelse, Munk al-

lerede her tænker på, kan vi ikke med sikkerhed vide, kun gisne om. Men at der er uro i Munks sind, er der ingen tvivl om.

I brevet den 20. februar 1941 er Munk stadig urolig eller træt og bundløst led ved verdenssituationen, når han tænker på, at ... *vort Lands 1000aarige og hvad værre er geografiske Fjende har naaet en Magtstilling, der kyser Alverden i et Musehul.*

Han nærer på dette tidspunkt ingen sympati for Tyskland, Danmarks geografiske fjende gennem 1000 år. Og det går ham på, at det er lykkedes Tyskland at skræmme alverden, her må han også hentyde til den danske regering.

Munk og døden

Den 4. januar 1944 likvideres Munk af en gruppe nazister. I sin nytårsprædiken et par dage før, udtrykker han, at han hver aften konfronteres med angsten for, at det bliver denne nat, nazisterne henter ham.³⁵ For Munk holder af at leve. Han holder af sine kære, og døden er en fjende.

Den 28. november 1935 undrer Munk sig således over et digt, hvori døden kaldes for en bror.

... hvor kan et levende Menneske, tilmed en Digter, finde paa at kalde Døden for Bror? Døden, den Satan, der vil tage mig væk fra Sneppen og Barnet og Blæsten og Orglet og Gravmand. (Munk 28.11.1935)

Et par år senere forbander han døden, som på det tidspunkt netop har taget Rørdams hustru og hans egen kære gravhund, Gravmand:

Den forbandede Død, ikke just saa meget endda den, der møder os selv, men den, der tager vores dyrebare! (Munk 20.05.1937)

Hvor det i brevet fra 1935 handler om den satan til død, der tager ham væk fra alt det, han holder af, altså om Munks egen død, så handler det i 1937 om, at den forbandede død kan tage hans kære fra ham.

Munk bryder venskabet

Munk og Rørdams venskab synger på sidste vers, da Munk den 20. februar 1941 vil lykønske Rørdam med, at denne er kommet på Finansloven. Munks brev til Rørdam bliver ikke sendt i første omgang, da Munk ikke kan finde Rørdams adresse. I brevet spørger han, om de mon, Rørdam og han, kommer til at opleve et efterår sammen, et efterår med besøg af Rørdam i præstegården, hvor denne skal fortælle om ”alverdens Ting og Sind”.

Da brevet endelig bliver sendt, er der gået næsten fem måneder, og Munk har i mellemtiden erfaret, at Rørdam holder med tyskerne, som nævnt i denne artikels indledning. Derfor tilføjer han nogle få vrede linjer til det oprindelige brev:

Nu læste jeg Deres Digt i Akademisk Aktion og ser, at De er gaaet over til Preusserne og er at finde på anti-sønderjydsk Front. Det er for mig ren og skær Corfits Ulfeldt, og min Haand ryster af Vrede og Sorg.³⁶ (Munk 13.07.1941)³⁷

Disse linjer er tilsyneladende de sidste, Munk skriver til Rørdam. Hvis Rørdam

modtager Munks brev, inden han skriver til Munk den 21. juli 1941, så har han ikke opfattet Munks sidste linjer som et klart bud. Rørdam skriver ganske vist, at han er klar over, at hans standpunkt kan føre til opsigelse af venskabet, men halvdelen af brevet omhandler en invitation til Yrsa om at komme på besøg hos ham og familien Swane i Greve, da Swanes har en datter, der er jævnaldrende med Yrsa³⁸. Så Rørdam må tro, i hvert fald håbe på, at venskabet med Munk er stærkt nok til at overleve deres politiske uoverensstemmelse. Der tog han fejl!

Venskabet blev aldrig genoprettet.³⁹

Brevet den 21. juli 1941 fra Rørdam til Munk er det sidste, vi ved om. Vi må antage, at der ikke blev noget af Yrsas besøg i Greve.

Rørdam skriver dog et sidste brev, nemlig til Lise Munk efter Kaj Munks likvidering. Her udtrykker Rørdam sin uenighed med Munks politiske standpunkt. Han omtaler Munk som en mand med store dyder, men også med store fejl. En af fejlene er åbenlyst, at han, som den første, stemplede Rørdam som landsforræder.

Rørdam skriver, at han har anset Munks politiske virksomhed for at være ”landsfarlig og folkeligt vildledende”, og kalder sig for Munks modstander, som dog må udtrykke sin deltagelse med familien midt i deres sorg og savn.

Efter at have afsendt brevet tilbagekalder Rørdam det. Lise Munks navn og adresse er overstreget og der står: Retur.⁴⁰ Der er ingen tegn på, at Rørdam har sendt et andet brev i stedet. Så takken for venlig gæstfrihed og kondolence blev ikke overleveret til Lise Munk.

Litteraturliste

”Det kgl. Teater og ”Ordet”. Hvorfor Teatret ikke opførte Skuespil-let.”, *Berlingske Tidende Aften*, 3. september 1932.

Espersen, Søren 2003. Valdemar Rørdam: Nationalskjald og landsforræder. Lysias. S. 154.

Hertel, Hans 2008. ”Kaj Munk og Valdemar Rørdam: To højrenationale forfattere foran den nationale kridtstreg”, Hans Kirchhoff (red.) *Sådan valgte de: syv dobbeltportrætter fra besættelsens tid*. Gyldendal.

Johansen, Birthe. ”Andreas Møller”, Gyldendals Teaterleksikon. Set 01.02.2021 Andreas Møller | lex.dk – Gyldendals Teaterleksikon

Jørgensen, Aage 2009. ”Tre musketerer: Kaj Munk, Valdemar Rørdam, Ejnar Thomsen” i *Nordica*, bd. 26, 2009.

Kaj Munk Forskningscentret. *Studieudgaven*. Kaj Munk - Sejren: Et Skuespil om Verden i Dag (aau.dk), Kaj Munk - Selvtægt (aau.dk) og Kaj Munk - Tekster (aau.dk)

Kjær, Iver: ”Holger Danske - europæisk sagnfigur” i *Den Store Danske* på lex.dk. Hentet 1. februar 2021. https://denstoredanske.lex.dk/Holger_Danske_-_europ%C3%A6isk_sagnfigur

Munk, Kaj 1958. *Aldrig spørge, om det nytter: Digterens Liv fortalt af ham selv i Breve og Artikler m.m.* København: Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck.

Munk, Kaj 1944. ”Prædiken til Nytårsdag (B) (1) 1944”.

Munk, Kaj 1942. *Foraaret saa sagte kommer: Erindringer*. Westermann. S. 129-130.

Munk, Kaj 1935. ”Det, der ikke er raadent”, *Dagens Nyheder*, 6. april 1935.

Møller, Per Stig 2000. *Munk*, 5. oplag. Nyt Nordisk Forlag A/S. S. 145.

Nøjgaard, Niels 1952. *Kaj Munk og Valdemar Rørdam*. Privattryk.

Rossel, Sven; Thomsen, Ejnar: ”Valdemar Rørdam” i *Dansk Biografisk Leksikon* på lex.dk. Hentet 29. januar 2021 fra https://biografiskeleksikon.lex.dk/Valdemar_R%C3%B8rdam

Rørdam, Margot 1938. ”Brev til Kaj Munk” 01.12.1938. Kaj Munk Forskningscentrets Arkiv.

Rørdam, Margrethe 1936. ”Brev til Kaj Munk”, 09.01.1936. Kaj Munk Forskningscentrets Arkiv.

Rørdam, Valdemar 1926-1941. 44 breve til Kaj Munk. Kaj Munk Forskningscentrets arkiv.

Rørdam, Valdemar 1944. ”Tilbagekaldt brev til Lise Munk”. Det kgl. Bibliotek.

Rørdam, Valdemar 1925. *Buddha, Lykkens Yndling*, Aschehous Forlag.

Schyberg, Frederik 1937: ”I Brændingen“ paa Betty Nansen Teatret Kunstnerisk Sukces for Munks ejendommelige og stærkt virkende Ungdomsstykke”, *Berlingske Tidende*, 26. februar 1937.

7. Kaj Munk er født 13. januar 1898 og Valdemar Rørdam er født 23. september 1872.
8. Niels Nøjgaard har i sin bog, *Kaj Munk og Valdemar Rørdam* fra 1952, behandlet de kontroversielle uddrag af Rørdams digt på s. 16-18.
9. Parentes er indsat af artiklens forfatter.
10. Alle Kaj Munks breve til Valdemar Rørdam er bortkommet. Dette fremgår af en note fra 1988 i Valdemar Rørdams efterladte papirer på Det kgl. Bibliotek. Vi har kun de uddrag, som findes i bogen *Aldrig spørge, om det nytter: Digterens Liv fortalt af ham selv i Breve og Artikler mm.* af Niels Nøjgaard (red.). Arnold Busck 1958.
11. Rørdam, Valdemar. *Buddha, Lykkens Yndling*, Aschhougs Forlag 1925. Dansk Forfatterleksikon. Set 01.02.2021. Titler på dansk skønlitteratur 1500-1975 (danskforfatterleksikon.dk)
12. Munk, Kaj. "Det, der ikke er raudent", *Dagens Nyheder*, 6. april 1935.
13. Munks brev er bortkommet, men ud af Rørdams svar, kan man læse, at der har været et sådant brev.
14. Parentes er indsat af artiklens forfatter.
15. Munk, Kaj 1935. *Kærlighed*. Det kgl. Teater.
16. Rørdam må mene bogen: Grønbech, Vilh. 1935. *Jesus Menneskesønnen*. Branner.
17. Johansen, Birthe. "Andreas Møller", Gyldendals Teaterleksikon. Set 01.02.2021 Andreas Møller | lex.dk – Gyldendals Teaterleksikon
18. Rørdams lån er beskrevet i detaljer af Aage Jørgensen i artiklen "Tre musketerer: Kaj Munk, Valdemar Rørdam, Ejnar Thomsen" i *Nordica*, bd. 26, 2009. S.135-137.
19. Per Stig Møller skriver i sin bog *Munk*, 2000, Nyt Nordisk Forlag, at det først var efter radioudsendelsen, at Rørdam tilbød Munk en del af honoraret, men Rørdams brev 18. juni 1935 viser, at det var i den allertidligste korrespondance.
20. Oplysningerne om antallet af Munks indlæg i aviserne stammer fra Kaj Munk Forskningscentrets *Studieudgave*. Kaj Munk - Tekster (aau.dk).
21. Ifølge Kaj Munk Forskningscentret Kaj Munk - Selvtægt (aau.dk).
22. Ifølge Kaj Munk Forskningscentret, Kaj Munk - Sejren: Et Skuespil om Verden i Dag (aau.dk).
23. Rossel, Sven; Thomsen, Ejnar: Valdemar Rørdam i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 29. januar 2021 fra https://biografiskeleksikon.lex.dk/Valdemar_R%C3%B8rdam
24. Parentesen er indsat af artiklens forfatter.
25. Brev fra Valdemar Rørdam 30.01.1936.
Brev fra Valdemar Rørdam 20.08.1936.
26. Brev fra Valdemar Rørdam til Lise Munk 08.01.1944. Brev til Valdemar Rørdam 13.07.1941 (Munk 1958).
27. Schyberg, Frederik: "„I Brændingen“ paa Betty Nansens Teatret Kunstnerisk Succes for Munks ejendommelige og stærkt virkende Ungdomsstykke", *Berlingske Tidende*, 26. februar 1937.
28. Abessinien er det land, som i dag hedder Etiopien. *Sejren* blev opført i Oslo i 1936 og på Folketeatret i 1937.
29. "Det kgl. Teater og "Ordet". Hvorfor Teatret ikke opførte Skuespillet.", *Berlingske Tidende Aften*, 3. september 1932.
30. Det vides ikke, hvem Torben Krage er.
31. Munk, Kaj 1942. *Foraaret saa sagte kommer: Erindringer*. Westermann. S. 129-130.
32. Kaj Munk blev i hyldet som æreskunstner i Studenterforeningen ved et arrangement d. 26.-27. november 1938. Valdemar Rørdam blev i september 1938 gift 2. gang med den 17 år yngre Margaretha (Margot) Rothnau.
33. Rossel, Sven; Thomsen, Ejnar: Valdemar Rørdam i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 29. januar 2021 fra https://biografiskeleksikon.lex.dk/Valdemar_R%C3%B8rdam
34. Kjær, Iver: *Holger Danske - europæisk sagnfigur i Den Store Danske* på lex.dk. Hentet 1. februar 2021 fra https://denstoredanske.lex.dk/Holger_Danske_-_europ%C3%A6isk_sagnfigur
35. Munk, Kaj. " Prædiken til Nytårsdag (B) (1) 1944".
36. Corfits Ulfeldt, som var gift med Christian IV.'s datter Leonora Christina, blev i 1643 Danmarks Rigshofmester, men endte med at blive dømt som landsforræder. Corfzitz Ulfeldt | lex.dk – Den Store Danske , set 22.03.2021.
37. Note i *Aldrig spørge om det nytter, 1958*: Tilføjeisen til Brevet er ifølge Poststempelen afsendt 13. 7. 1941. I Niels Nøjgaards bog *Kaj Munk og Valdemar Rørdam*, privattryk fra 1952, side 19, står der om samme brev, at det er stemplet den 23. juli 1941. Det er dog sandsynligt, at det er sendt den 13. juli, da Valdemar Rørdams brev af 21. juli 1941 kan læses som et svar.
38. Yrsa Munk, Lise og Kaj Munks ældste barn, blev født 13. august 1931, og er altså på dette tidspunkt 9 år.
39. Af Agnete Swanes brev til Kaj Munk 1. januar 1942 fremgår det, at Munk skulle have gjort grin med Rørdam i en tale i Studenterforeningen ved at omtale sin gamle ven: " - Afdøde Valdemar Rørdam – å nej – desværre ikke af døde Valdemar Rørdam." Dette omtales også hos Aage Jørgensen i artiklen "Tre musketerer: Kaj Munk, Valdemar Rørdam, Ejnar Thomsen" i *Nordica*, bd. 26, 2009. S.135-137.
40. Adressen er overstreget med et stort blåt kryds, hvor der står Retur. Brevet er altså blevet tilbagekaldt af Valdemar Rørdam, og vi må gå ud fra, at Lise Munk aldrig har modtaget det. I Søren Espersens bog *Valdemar Rørdam: Nationalskjald og landsforræder* fremgår det, at Rørdam rettede en henvendelse til Lise Munk, efter mordet på Kaj Munk. Dette brev har jeg ikke kunnet finde.